

اللَّهُ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ

دانشگاه اراک

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

کارشناسی ارشد الهیات (علوم قرآن و حدیث)

نگاهی به مفهوم کبر در قرآن و راههای درمان آن

پژوهشگر:

ابوالفضل مهدوی هزاوه

استاد راهنما

دکتر کیوان احسانی

استاد مشاور

دکتر ابراهیم ابراهیمی

دی ماه ۹۱

بسم الله الرحمن الرحيم

نگاهی به مفهوم کبر در قرآن و راههای درمان آن

توسط: ابوالفضل مهدوی هزاوه

پایان نامه

ارائه شده به مدیریت تحصیلات تکمیلی به عنوان بخشی از فعالیت های تحصیلی لازم برای اخذ

درجه کارشناسی ارشد

در رشته: الهیات (علوم قرآن و حدیث)

از

دانشگاه اراک

اراک-ایران

ارزیابی و تصویب شده توسط کمیته پایان نامه با درجه: عالی

دکتر کیوان احسانی (استاد راهنما)..... احسان

دکتر ابراهیم ابراهیمی (استاد مشاور)..... ابراهیم

دکتر محمد رضا قاسمی (داور)..... محمد رضا

دی ماه ۱۳۹۱

تقدیم:

به ساحت مقدّس مولا صاحب الزمان (عج) و تمامی علمایی که زندگی خود را صرف فهم معارف الهی و اشاعه آن در جامعه نمودند.

سپاسگزاری

با حمد و سپاس از خداوند متعال که الطافش همیشه در زندگی ام ساری و جاری است

و سپاس از اساتید بزرگوار به خصوص سرکار خانم دکتر احسانی و دکتر ابراهیمی که

صبورانه مرا در انجام این کار یاری کردند و پدر و مادر عزیزم که همواره در سختی های

زندگی یاورم بوده اند .

چکیده

تحقیق پیش رو به بررسی مفهوم کبر در قرآن و راههای درمان آن پرداخته است. در پژوهش حاضر سعی بر این شده است تا حد ممکن از نظرگاه قرآن به بررسی کبر و ابعاد آن پرداخته شود. همچنین از روایات نیز به عنوان مبین و مفسر کلام وحی استفاده شده است.

این پژوهش در شش فصل تنظیم شده و سیر حرکتی ما در این کار بدین صورت است: بعد از بیان کلیات کار، به مفهوم‌شناسی واژه «کبر» و واژگان پیرامونی آن در قرآن پرداخته شده است. در ادامه به سایر ابعاد مفهوم کبر و تکبر از جمله ۱. نمودهای کبر ۲. علل و عوامل پیدایش تکبر ۳. آثار و پیامدهای تکبر از منظر قرآن پرداخته شده است.

در ادامه سعی در تبیین چرایی وجود کبر در انسان شده و برای تکبر ممدوح نمونه‌هایی بیان شده است. و در پایان نیز فصلی به ارایه راهکار درمانی جهت رهایی از این انحراف اخلاقی اختصاص یافته است.

در مجموع یافته‌های پژوهش به اختصار عبارتند از:

۱. تکبر خود بزرگ‌بینی پوشالی است که انسان به اشتباه خود را برتر از دیگران می‌بیند و این صفت در مورد انسان مذموم و در مورد خدای تعالی که بواقع بزرگ و بزرگوار است ممدوح است.

۲. در قرآن واژگانی همچون عجب، مختال، علو، فخور، و... دارای معانی نزدیک به کبر و تکبر هستند.

۳. در صورت عدم شناخت و ظرفیت درست نسبت به کمالات و نقاط قوت هر یک از آن‌ها از جمله (علم و عبادات) هم می‌تواند زمینه‌ساز کبر گردد.

۴. تکبر به عنوان یک انحراف اخلاقی دارای نتایج سوئی است از جمله مهمترین آنها ابتلاء به کفر، حبیط اعمال، محرومیت از علم، و زمینه‌ساز سایر گناهان می‌باشد.

۵. تکبر در حقیقت همان میل به بزرگواری است که فرد در تشخیص مصداق بزرگواری به دلایلی دچار اشتباه شده است.

۶. توجه به منابع روایی و تاریخی می‌نمایاند که برای تکبر نمونه‌های ممدوح هم وجود دارد از جمله تکبر در برابر متکبرین یا تکبر زن در برابر مرد نامحرم .

۷. جهت درمان تکبر باید ابتدا به تغییر دیدگاه و اصلاح نگرش خود به مقولاتی در مورد عظمت خداوند و کمالات کسب شده پرداخت و در گام دوم با پرداختن به عبادات و تخلّق به صفت تواضع و سعی در کسب کمالات واقعی به رهایی از این انحراف اخلاقی نائل آمد.

کلید واژه: کبر، تکبر، قرآن، روایات، درمان انحراف اخلاقی.

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات تحقیق

۱.۱. مقدمه	۲
۱.۲. بیان مسئله	۵
۱.۳. پرسش های تحقیق	۶
۱.۴. پیشینه تحقیق	۶
۱.۵. ضرورت تحقیق	۷
۱.۶. روش تحقیق	۸

فصل دوم : مفهوم شناسی

بخش اول: بررسی واژه کبر

مقدمه	۱۰
۲.۱.۱. کبر در لغت	۱۰
۲.۱.۲. کبر در اصطلاح	۱۲

بخش دوم: واژه های مترادف و مرتبط با کبر

۲.۲.۱. تکبر و استکبار	۱۵
۲.۲.۲. عجب	۱۶
۲.۲.۳. اختیال (مختال)	۱۷

۱۸ ۲.۲.۴. فخر (فخور)
۱۸ ۲.۲.۵. علو
۱۹ ۲.۲.۶. صعر (تُصَعَّر)
۲۰ ۲.۲.۷. بطر
۲۱ ۲.۲.۸. مرح
۲۲ ۲.۲.۹. عتو
۲۳ ۲.۲.۱۰. بغی

فصل سوم

بخش اول : نمود های تکبر

۲۵ مقدمه
۲۵ ۳.۱.۱. تکبر در مقابل خداوند
۲۸ ۳.۱.۲. تکبر در برابر پیامبران وائمه
۳۱ ۳.۱.۳. تکبر در برابر خلق

بخش دوم : علل و عوامل پیدایش تکبر

۳۵ مقدمه
۳۶ ۳.۲.۱. علم و دانش
۳۷ ۳.۲.۲. اعمال نیک و عبادات
۳۸ ۳.۲.۳. مال و ثروت
۳۹ ۳.۲.۴. کبر به سبب نیرومندی

- ۳.۲.۵. فزونی یاران ومدد کاران ۴۰
- ۳.۲.۶. نسب وحسب عالی ۴۱
- ۳.۲.۷. جمال وزیبایی ظاهر ۴۳
- ۳.۲.۸. دل بستگی به نعمتها وفراموشی منعم واقعی ۴۳

بخش سوم: آثار و پیامدهای کبر و تکبر از منظر قرآن

- مقدمه ۴۶
- ۳.۳.۱. ابتلاء به کفر ۴۷
- ۳.۳.۲. اخراج از بهشت ۴۸
- ۳.۳.۳. خلود در جهنم ۵۰
- ۳.۳.۴. محرومیت از حبّ ودوستی خداوند ۵۲
- ۳.۳.۵. مورد لعن دائمی خداوند قرار گرفتن ۵۳
- ۳.۳.۶. ختم قلب ۵۴
- ۳.۳.۷. انکار آیات الهی ۵۵
- ۳.۳.۸. اعراض از پذیرش آیات الهی ۵۶
- ۳.۳.۹. حبط اعمال ۵۷
- ۳.۳.۱۰. افترا ودروغ بستن به خدا ۵۸
- ۳.۳.۱۱. تکبر موجب هلاکت ودوری از خدا ۵۹
- ۳.۳.۱۲. محرومیت از دانش ۶۰
- ۳.۳.۱۳. جدال در زمینه آیات الهی ۶۲
- ۳.۳.۱۴. تکبر مانع اصلاح ونصیحت پذیری ۶۴

- ۳.۳.۱۵. خواری و ذلت ۶۵
- ۳.۳.۱۶. تکبر مایه تنفر و پراکندگی مردم ۶۶
- ۳.۳.۱۷. تکبر زمینه سایر گناهان ۶۷
- ۳.۳.۱۸. کبر موجب بخل و ترویج آن ۶۷
- ۳.۳.۱۹. کبر مانع احسان و نیکی ۶۹
- ۳.۳.۲۰. تکبر موجب تمسخر و استهزاء ۷۰
- ۳.۳.۲۱. تکبر مولد خشم و کینه ۷۳

فصل چهارم

بخش اول : ریشه تکبر در کجاست؟ (چرایی وجود کبر در انسان)..... ۷۵

بخش دوم : کبر ممدوح

- مقدمه ۷۹
- ۴.۲.۱. متکبر بودن خداوند ۸۰
- ۴.۲.۲. تکبر در مقابل مستکبرین ۸۳
- ۴.۲.۳. تکبر در برابر ثروتمندان ۸۴
- ۴.۲.۴. تکبر در میدان جنگ ۸۷
- ۴.۲.۵. تکبر در مقابل کافران ۸۸
- ۴.۲.۶. تکبر زن در برابر مرد نا محرم ۸۹

فصل پنجم (درمان تکبر)

مقدمه ۹۲

بخش اول : نشانه ها و علائم تکبر

مقدمه ۹۵

بخش دوم : درمان علمی تکبر

مقدمه ۱۰۳

۵.۲.۱. توجه به عظمت خداوند ۱۰۳

۵.۲.۲. توجه به ضعف انسان ۱۰۵

۵.۲.۳. عبرت از گذشتگان ۱۰۷

۵.۲.۴. قیامت باوری ۱۱۰

۵.۲.۵. واقع نگری به اسباب و محرک های کبر ۱۱۱

بخش سوم : درمان عملی تکبر

مقدمه ۱۲۱

۵.۳.۱. انجام عبادات و فرائض دینی ۱۲۱

۵.۳.۲. استغفار و دعا ۱۲۴

۵.۳.۳. در پیش گرفتن تواضع ۱۲۵

۵.۳.۴. کارهای روزانه را خود انجام دادن ۱۲۸

۵.۳.۵. اجتناب از موقعیت های تکبر زا ۱۲۸

۵.۳.۶. جلوگیری از تجلی تکبر در رفتار ۱۳۰

۵.۳.۷. سعی در بزرگوار شدن..... ۱۳۱

۵.۳.۸. در پیش گرفتن صبر و اعمال صالح..... ۱۳۴

فصل ششم

۶.۱. نتیجه گیری..... ۱۳۶

۶.۲. پیشنهادات..... ۱۴۲

۶.۳. فهرست آیات..... ۱۴۳

۶.۴. فهرست منابع..... ۱۵۰

فصل اول: کلیات تحقیق

انسان‌ها از دیرباز به دنبال کسب سعادت بوده‌اند و هریک برای دسترسی به آن راهی را انتخاب نموده‌اند. اما سعادت حقیقی که قرب الهی و ملاقات اوست تنها با پیروی از قرآن و هدایت معصومین میسور است.

انسان از منظر قرآن مسافری است رهسپار لقاء و قرب الهی

«يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَىٰ رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ» (انشقاق ۶)

و برای پیمودن این راه باید از رهنمودهای قرآن بهره جوید و همینطور از ارشادات رهروان قرآن (اولیاء و معصومین) نیز استفاده کند. و بدیهی است هر که سعادت را غیر قرآن بجوید گمراه شده است.

لازم به ذکر است در قرآن سعادت و فلاح دارای رابطه تنگاتنگ با تزکیه و تهذیب نفس است تا آنجا که در این کتاب آسمانی می‌خوانیم «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّيْهَا» (شمس ۹) تزکیه نفس و تهذیب اخلاق نیز دارای مقدماتی است برای نائل شدن به تزکیه نفس باید از رذایل اخلاقی در درجه اول رهایی پیدا کرد و رسیدن به این مهم خود تلاش علمی و عملی می‌طلبد. به عبارت دیگر باید در مرحله اول به شناخت رذایل و انحرافات اخلاقی، آثار و نشانه‌های آنها و پیامدهای سوءشان پرداخت و در مرحله دوم سعی نمود با توجه به رهنمودهای دینی و قرآنی به مبارزه و ریشه‌کن کردن این انحرافات اخلاقی و درمان آنها پرداخت.

ما نیز در همین راستا به معرفی کبر به عنوان یک انحراف اخلاقی و به عنوان مانعی در راه سعادت‌مندی بشر از دیدگاه دین می‌پردازیم.

و از آنجا که قرآن نزدیک‌ترین راه و مطمئن‌ترین وسیله تفحص و بررسی نظرات دین می‌باشد بهمین جهت ما این مفهوم (کبر) را از دیدگاه قرآن و در کنارش روایات معصومین به عنوان مفسران کلام وحی بررسی می‌کنیم.

ذکر این نکته حائز اهمیت است که پرداختن به انحرافات اخلاقی و سعی در شناخت بهتر آنها و تلاش برای ریشه‌کن نمودنشان قدم اساسی و مهمی در رسیدن به فضایل اخلاقی نیز می‌باشد یعنی اگر عیوب روحی خود را کم کنیم و به آنها رسیدگی کنیم خوبی‌ها و زیبایی‌های اخلاقی خود به خود در ما ظهور پیدا خواهند کرد و شاید به همین جهت است که امیرمومنان علی (ع) فرمود: «اجتناب السيئات أولى من إكتساب الحسّنات» (غرر الحکم حدیث ۳۵۱۴) دوری از بدی‌ها برتر از کسب خوبی‌هاست.

یعنی مقدمه کسب خوبی‌ها و حسنات دوری از سیئات و بدی‌هاست.

باید یادآور شد که اسلام در زمینه مبارزه با انحرافات اخلاقی دارای یک سابقه درخشان و تجربه موفق می‌باشد که نشانگر دقیق بودن و کارآمدی این مکتب آسمانی جهت مبارزه و ریشه‌کن کردن انحرافات اخلاقی از جمله کبر و تکبر می‌باشد.

بررسی بافت غیر دینی عصر جاهلیت نشان‌دهنده این حقیقت است که تواضع و فروتنی از صفات نکوهیده و موهن و نشانه‌ی زبونی و منش پست و حال آنکه تکبر و گردنکشی در چشم اعراب جاهلی نشانه طبع نجیب و علامت شرافت و بزرگی بوده است. با ظهور اسلام این میزان و محک به کلی دگرگون شده تا جایی که تواضع و فروتنی در برابر خداوند و خلق برترین فضیلت و تکبر و برترینی و عصیان نشانه بی‌دینی معرفی شد (ایزوتسو، مفاهیم اخلاقی و دینی در قرآن، ص ۴۵)

اما دلیل انتخاب کبر از بین رذایل اخلاقی به عنوان موضوع بحث در حقیقت یکی عمومیت این رذیله اخلاقی در بین افراد بود و دیگری نتایج و پیامدهای سوئی که این رذیله اخلاقی برجای می‌گذارد.

در منطق قرآنی از کبر و تکبر به عنوان یک انحراف اخلاقی خطرناک و جرمی بزرگ یاد شده است و فرد متکبر مجرم شناخته می‌شود:

«وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا أَفَلَمْ تَكُنْ آيَاتِي تُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ فَاسْتَكْبَرْتُمْ وَكُنْتُمْ قَوْمًا مُّجْرِمِينَ» (جاثیه ۳۱)

«یعنی آنها اهل جهنم هستند و در مقابل اعتذارشان گفته می‌شود شما در مقابل آیات خدا ایستادید و قومی مجرم بودید، سزای استکبار و جرم همین است.»

(قرشی، احسن الحدیث، ج ۱۰، ص ۱۲۳)

در آیه دیگر در سوره اعراف به نتایج سوء این پدیده زشت اخلاقی اشاره شده است:

«إِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَأَ تُفْتَحَ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ وَ لَأَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّىٰ يَلِجَ

الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ وَ كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُجْرِمِينَ» (اعراف ۴۰)

در این آیه به دو نتیجه تکبر اشاره شده: ۱- بسته شدن درهای رحمت خداوندی ۲- به بهشت وارد نشدن و در پایان آیه نیز مجدداً این افراد (متکبرین) را مجرمانی که دارای گناهی بزرگ هستند یاد کرده است.

امید است کاربرد نتایج این پژوهش‌ها بتواند موجبات رهایی جوامع را از بد اخلاقی‌ها و ایجاد جوامع اخلاق محور را فراهم آورد.

۱-۲- بیان مسئله

قرآن به عنوان کتاب هدایت و به دنبالش روایات اولیاء دین در نقش مفسرین آموزه‌های قرآنی برای رساندن انسان به سر منزل مقصود که همان قرب و رضایت حق تعالی باشد در جهت تزکیه و تهذیب اخلاق توصیه‌هایی را بیان کرده‌اند. سعادت هر انسانی نیز مسلماً در گرو آگاهی و عمل به این توصیه‌های اخلاقی است. در همین جهت در این پژوهش برآنیم تا مسئله کبر و تکبر را از نظرگاه قرآنی و در مرحله بعد روایی و اخلاقی مورد کنکاش قرار دهیم. به عبارت کاملتر درصدد هستیم تا ابتدا مفهوم کبر را در قرآن بررسی کنیم. آنگاه با بررسی آیات مرتبط با این بحث ببینیم قرآن چه پیامدهای سویی برای این انحراف اخلاقی بیان کرده است؟ و آیا می‌توان برای تکبر نمونه‌های مثبتی هم تصور کرد؟ و در نهایت قرآن به عنوان کتاب هدایت چه راهکار درمانی برای انحراف اخلاقی کبر بیان نموده است؟ در این پژوهش روایات نیز به عنوان مفسرین کلام وحی مورد استفاده قرار گرفته است. مسلماً بررسی این مسائل می‌تواند علاوه بر این که نظرگاه قرآن را در مورد این موضوع به ما بنمایاند می‌تواند در جهت درمان تکبر نیز راهگشا باشد.

۱-۳- پرسش‌های تحقیق

در این پژوهش برآنیم تا به پرسش‌های زیر پاسخ دهیم:

- ۱- مفهوم کبر از منظر قرآن چگونه تبیین می‌شود؟
- ۲- علل و عوامل پیدایش کبر در انسان از منظر قرآن چیست؟
- ۳- آثار و پیامدهای کبر و تکبر در قرآن چگونه تبیین شده است؟
- ۴- آیا می‌توان برای تکبر وجه ممدوحی را متصور بود؟
- ۵- قرآن جهت درمان تکبر به عنوان یک انحراف اخلاقی چه راهکارهایی ارائه می‌کند؟

۴-۱- پیشینه تحقیق

در ارتباط با موضوع کبر تحقیقاتی صورت گرفته است اما در اغلب کارهای صورت گرفته به این موضوع صرفاً از جهت روایی و اخلاقی نگاه شده به عبارتی این تحقیقات بر اساس کتب اخلاقی تدوین یافته اند و کمتر در آنها به آیات قرآن و تفاسیر پرداخته شده است. به عنوان نمونه پایان نامه تکبر و استکبار در قرآن آقای احمد خزندی با راهنمایی دکتر تبرائیان (دانشگاه آزاد اسلامی تهران) با وجود عنوان قرآنی، کمتر به آیات پرداخته شده و بیشتر به سبک کتب اخلاقی تدوین شده است. کتاب های اخلاقی ارزنده ای همچون محجۃ البیضاء از مرحوم فیض یا معراج السعاده ملا احمد نراقی به موضوع تکبر به عنوان یک رذیله اخلاقی در کنار سایر رذایل اخلاقی پرداخته اند اما کتابی که صرفاً به این موضوع پرداخته باشد کمتر به چشم می خورد. لازم به ذکر است که کتابی با عنوان رهایی از تکبر پنهان از استاد پناهیان از جمله کتبی است که این بحث را با ادبیات روز مطرح کرده است.

۵-۱- ضرورت تحقیق

با اندک تأمل در فسادها و نا به هنجاریهای موجود در جامعه پیرامون خود براحتی می-توان نقش خود بر تربینی و تکبر را در دامن زدن به این مسائل مشاهده کرد. تفرعن و بلندی طبلی از دوردستهای تاریخ تاکنون همواره مسبب مشکلات و فسادهایی در سطح خرد و کلان بوده است.

نقش تکبر در ایجاد نابسامانی چه در حوزه روابط روزمره میان افراد جامعه و چه در سطح کلان مثل برخورد حاکمان و مردم نمود پیدا می کند. اما زشتی این انحراف اخلاقی وقتی نمود بارزی پیدا می کند که در حوزه اعتقادات وارد می شود.

قرآن نیز در حوزه روابط روزمره زندگی بر داشتن بردباری و صبر تأکید می‌کند و افرادی را که با غرور و نخوت و مستکبرانه بر زمین قدم می‌گذارند و باد غرور در گلو می‌نهند محکوم می‌سازد (لقمان ۱۸ و ۱۹)

و وقتی چنین منش و رفتاری در حکم و روابط میان انسانی موجب نارضایی خداوند است مسلماً وقتی نسبت به ذات باریتعالی و رسول خدا و وحی الهی ابراز گردد بالاترین درجه گناه محسوب می‌شود.

آری تکبر در حوزه روابط انسان و خالق می‌تواند به راحتی انسان را تا مرز کفر پیش ببرد و شاید به همین جهت است که امام صادق (ع) پائین‌ترین درجات کفر را تکبر عنوان می‌کند. توجه به سخن امام علی (ع) نیز نشانگر زشتی این انحراف اخلاقی است:

«إِتَاكَ وَ الْكِبْرِ فَإِنَّهُ اعْظَمُ الذُّنُوبِ وَ أَلَمُّ الْعُيُوبِ» (غررالحکم ص ۱۶۷)

(از کبر بهره‌ییزید چرا که بزرگ‌ترین گناهان و دردناک‌ترین عیوب است)

توجه به مضامین فوق حاکی از خطیر بودن این رذیله اخلاقی (کبر) و پیامدهای شوم آن است. اهمیت پرداختن به مفهوم کبر از دیدگاه قرآنی و راه درمان آن وقتی بیشتر نمود پیدا می‌کند که مشاهده می‌شود اغلب منابع موجود در این رابطه با وجود در خور تحسین بودن اما به دلیل فاصله داشتن از ادبیات روز و فاقد دسته‌بندی منظم و مدون بودن و کمتر مورد توجه قرار می‌گیرند.

از این رو بر آن شدیم تا این مفهوم را با نگاهی قرآنی و درجه بعد روایی با دسته‌بندی مدون و پرداختن بیشتر به راهکار درمان بررسی کنیم.